

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Boeken

Het complexe in groepen

Bespreking van: Ralph D. Stacey (2003). *Complexity and group processes. A radically social understanding of individuals*. Hove/New York: Brunner-Routledge. ISBN 1-58391-920-1, 356 pagina's, prijs: £ 29,95

Ronny Vandermeeren

Met als achtergrond een rechten- en een economiestudie is Stacey een vreemde eend in de bijt. Vanuit een lesopdracht strategisch management kwam hij in contact met het Tavistock Institute en groeide zijn interesse voor psychoanalyse, die uitliep in een groepsanalytische opleiding. Actuele wetenschappelijke denkbeelden rond chaos en complexiteit vormen voor dit boek zijn tweede inspiratiebron. In zijn zoektocht naar inzicht in menselijke relaties ervaart Stacey de psychoanalytische metapsychologie als te beperkend.

Menselijke interactie kan op drie manieren bekeken worden. Freud en later ook de objectrelatietheoretici meenden dat menselijke interactie voorziet in objecten voor driftontlading maar ook leidt tot beperkingen van de driftontlading. In het systeemdenken maar ook in intersubjectieve psychoanalytische theorieën wordt echter gesteld dat menselijke interactie leidt tot de vorming van groepen en culturen. Beide visies gaan uit van een ruimtelijke metafoor met een binnen en een buiten. Beide zien de individuele psyche als een systeem van innerlijke werelden en het sociale als een systeem gevormd door individuen maar extern aan henzelf. Stacey bekritiseert beide en is ook tegenstander van het naast elkaar hanteren van deze twee visies, zoals Foulkes in zijn groepsanalytisch denken beoogde. Stacey houdt een pleidooi voor een derde visie binnen een temporele metafoor. Hij stelt dat interactie enkel leidt tot verdere interactie en dat er dus in feite

geen 'binnen' of 'buiten' bestaat, geen innerlijke wereld noch een sociaal systeem. Stacey pleit daarom voor een herinterpretatie van de psychoanalytische metapsychologie en de psychotherapiegroep binnen een theorie van complexe responsieve processen van menselijke interactie. Echter ook na het lezen van zijn boek blijft mij onduidelijk waarin precies een therapeutische meerwaarde van deze theorie kan liggen.

R. Vandermeeren is psycholoog en psychoanalytisch psychotherapeut, werkzaam in het P.Z. Sancta Maria (Sint-Truiden).

De mens als metaforenmachine

Bespreking van: Johan A. den Boer (2003). *Neurofilosofie. Hersenen, bewustzijn, vrije wil*. Amsterdam: Boom. ISBN 90-5352-899-7, 340 pagina's, prijs: € 24,00

Jos de Kroon

In *Neurofilosofie* worden wij gedetailleerd op de hoogte gebracht van de modernste 'mapping'-technieken van de 'working brain'. Inmiddels is het hoofddaccent van het onderzoek weggehaald bij de genetica, waar tot voor kort alle menselijke kwaad en ongemak werden gesitueerd. Alles is biologisch bepaald, want het levende wezen staat ook in dynamische wisselwerking met de omgeving, die stressvol kan zijn maar eveneens voeding geeft in de vorm van informatie. Bij de mens ligt het dynamische van de aanpassing en de 'stimuli processing' verankerd in de plasticiteit van de hersenen. Den Boer legt deze plasticiteit helder en gedetailleerd uit. Aan de hand van resultaten uit onderzoek met proefpersonen en de wederwaardigheden van patiënten met ernstige hersenbeschadigingen worden uitspraken gedaan over leren, geheue-

gen, de wil, emoties, geweten en het zelfbewustzijn. De auteur komt herhaalde malen tot de niet zo verrassende uitspraak dat er zonder hersenen geen gedrag mogelijk is en er ook geen zelfbewustzijn bestaat. Hoe deze zaken dan werken in het licht van functionerende hersenen, wordt door de auteur niet zo overtuigend naar voren gebracht. De auteur raakt verstrikt in het materialistische net dat hij zegt te vermijden. Hij noemt de tegenstelling tussen de natuurwetenschappelijke en de hermeneutische benadering in de psychiatrie en hij duidt deze aan als een schijn tegenstelling, omdat er volgens hem zoiets bestaat als de biologie van betekenis. Op dat punt worden zijn beschouwingen even interessant als mysterieus. Hoe wordt die biologie van betekenis nu voorgesteld? Volgens Den Boer is er sprake van een gradueel verschil tussen beide. Directe veranderingen in de hersenen predisponeren het individu om een bepaalde interpretatie van de omgeving te verkiezen boven een andere. Deze uitspraak is gebaseerd op door de auteur uitgevoerd onderzoek waarbij onder invloed van cortisol de herinnering aan onaangename woorden was toegenomen zonder dat de stemming daarbij was veranderd. De ins en outs van dat onderzoek zijn moeilijk te beoordelen, maar hieruit concluderen dat cortisol het vermogen in zich draagt om betekenis te genereren, lijkt mij wat kort door de bocht. Het gegeven dat de natuurwetenschappen (ook) gebruikmaken van metaforen is voor de auteur een ander bewijs dat het onderscheid tussen hermeneutiek en de natuurwetenschappelijke benadering niet zo absoluut is. Deze uitspraak komt mij voor als een tautologie, omdat betekenis nu eenmaal langs de weg van de metaforen (en metonymieën) tot stand komt. Bij de vrije wil is het niet anders gesteld. Uit experimenteel onderzoek blijkt dat proefpersonen hun handeling beginnen voordat zij zich bewust zijn de handeling te willen verrichten. De proefopstelling (van Libet) was zeer ingenieus. Proefpersonen moesten via een ronddraaiende klok het tijdstip aangeven waarop zij besloten een beweging te maken. Met EEG-registratie bleek dat 200 milliseconden ná de 'readiness'-potentiaal de proefpersonen aangaven de bewuste wil tot uitvoering van de

beweging te ervaren. De wilservaring komt dus na de impuls die aanzet tot de beweging. Als de conclusie uit dit experiment hout snijdt heeft dit natuurlijk consequenties voor onze ideeën over de vrije wil. Ik verricht een handeling en achteraf weet ik pas dat ik die wilde uitvoeren. Door een verklaring achteraf denk ik dat ik het eerst wilde en toen uitvoerde. Het wordt hier voorgesteld alsof het bewuste subject door zichzelf voor de gek wordt gehouden. Het bewustzijn zou dan iets zijn wat achter de feiten aanloopt. De zeer selectieve behandeling van (neuro)filosofen en de gedemonstreerde negatie van de westerse filosofie op het terrein van de lichaam-geestproblematiek, heeft de auteur parten gespeeld bij het samenstellen van dit boek. En een dubieuze verwijzing naar Merleau-Ponty maakt dat niet goed. Waarom zijn filosofen als Martin Heidegger en Jacques Derrida niet in de beschouwingen betrokken? Beide denkers hebben zich intensief met het probleem beziggehouden en trekken een ander register open aangaande het lichaam-geestprobleem dan in de onderhavige tekst het geval is. De auteur heeft hiermee de kans laten liggen om een volwaardige inhoud te geven aan de dialoog tussen een natuurwetenschappelijke en een 'hermeneutische' benadering. De meeste werken over de lichaam-geestproblematiek hebben een sterk ideologisch karakter. Zij voeren vaak een pleidooi voor eigen parochie. Dit kan ik Den Boer niet geheel en al verwijten, want hij pleit herhaaldelijk voor een dialoog met andersdenkenden, maar deze andersdenkenden mogen er bijvoorbeeld niet van uitgaan dat de ziel zich buiten het lichaam ophoudt. Dat het zelfbewustzijn daarmee alleen maar beschouwd kan worden als een zuiver biologische functie, gaat mij echter iets te ver. De auteur wil een genuanceerd twee- of misschien wel driesporenstandpunt innemen ten aanzien van het 'mind-body'-probleem. Soms verspreekt hij zich door de ene analytische verklaring te bestrijden met een andere vanuit de functionele hersenen. In de conclusie bestrijdt hij de opvatting uit de jaren zeventig dat schizofrenie veroorzaakt zou worden door ambivalente uitingen (gedoeld wordt op de 'double-bind' opvatting) van de

ouders, of doordat de moeder op 'kille' wijze communiceerde met het kind (gedoeld wordt op de term 'schizofrenogene moeder'). Daarvoor in de plaats stelt hij dat wij '(...) dank zij connectionistische modellen weten dat de hersenen (van schizofrenen) uit zichzelf informatie uit de omgeving afwijkend interpreteren. Men had dus wel in de gaten dat er iets op het gebied van communiceren aan de hand was, maar men zag een oorzakelijk verband, daar waar er sprake was van een symptoom.' De auteur verliest hier uit het oog dat bij de verklaring van een complex gebeuren als schizofrenie een meer-sporenstandpunt dient te worden ingenomen en dat niet het ene monistische standpunt ingevuld moet worden voor het andere. Wanneer een hermeneutisch verklaringsmodel wordt gekozen zou een symptoom aangezien kunnen worden voor een oorzakelijk verband, terwijl een connectionistisch model wel een oorzakelijk verband zou aanwijzen. Ook daar denk ik dat er sprake is van een symptoom. Den Boer heeft een interessant boek geschreven waarin de stand van zaken over neuronale netwerken via hun interactie met de omgeving goed uit de doeken wordt gedaan. Op filosofisch terrein is het boek niet sterk door zijn eenzijdige oriëntatie en de geringe overtuigingskracht bij het verknopen van de hermeneutiek met de neurowetenschappen. Om de auteur enigszins te verdedigen zou men kunnen zeggen dat hij zich met een onmogelijke opgave heeft belast.

Dr. J.A.M. de Kroon is psychiater, psychoanalyticus en A-opleider bij de GGzE te Eindhoven en vrijgevestigd.

Godsdienstpsychologische reflecties

Harry Stroeken

Bespreking van: Jos Corveleyn (2003). *De psycholoog kijkt niet in de ziel. Thema's uit de klinische godsdienstpsychologie*. Tilburg: KSGV. ISBN 90-75886-22-5, 134 pagina's, prijs: € 14,90

'Op dit ogenblik is de relatie tussen religie, psychologie en psychotherapie er veel meer

een van complementariteit en samenwerking dan van wederzijdse verdachtmaking, wantrouwen en vrees.' Zo optimistisch beschrijft Corveleyn (p. 8) de actuele situatie in *De psycholoog kijkt niet in de ziel*. Met die titel beoogt de auteur de grenzen van het vak godsdienstpsychologie aan te geven. Godsdienst blijkt vaker gezond te zijn dan lange tijd werd aangemen, al kan pastoraat – bijvoorbeeld in geval van depressie – medische en psychologische behandelingsvormen niet vervangen. 'Het is natuurlijk niet te ontkennen dat bepaalde aspecten aan geestelijke begeleiding en psychotherapie gemeenschappelijk zijn. Het gaat telkens om helpende relaties, het gaat om menselijk contact, om gespreksvoering waarbij gesprekstechniek komt kijken en inzicht in menselijke veranderingsmogelijkheden en -processen' (p. 56). Maar de auteur wijst ook op wezenlijke verschillen, met name tussen wat een pastor en een psychotherapeut beogen. Het is ondoenlijk alle thema's die de auteur bespreekt ook maar aan te stippen. Laat ik er nog één noemen omdat je daar weinig over leest: het merkwaardige fenomeen uit de volksreligiositeit van de verschijningen van de Maagd Maria. De eerste achttien eeuwen van het christendom deed het verschijnsel zich slechts driemaal voor, in de negentiende eeuw gebeurde het elfmaal waarvan zeven keer in Frankrijk. In de twintigste eeuw werden niet minder dan drieënnegentig verschijningen geregistreerd, waarvan tweeëntachtig na de Tweede Wereldoorlog. Corveleyn noemt internetpagina's waar men alles gedocumenteerd vindt. De lezer die zich op deze gebieden een mening wil vormen kan hier aanzetten vinden.

Prof. dr. H.P.J. Stroeken voert een psychoanalytische praktijk in Utrecht en is bijzonder hoogleraar godsdienstpsychologie en geestelijke gezondheidszorg aan de Universiteit Leiden.

Behandeling volgens de regelen der kunst?

Albrecht Hirschmüller (red.) (2003). *Ellen West – Eine patientin Ludwig Binswangers zwischen Kreativität und destruktivem Leiden.*

Heidelberg/Kröning: Asanger. ISBN 3-89334-402-0, 198 pagina's, prijs: € 25,00

Harry Stroeken

Graag wil ik dit boek signaleren, vooral voor wie belangstelling heeft voor de geschiedenis van de psychoanalyse. Want hoewel de casus Ellen West (1887-1921) in de eerste plaats een Daseinsanalytische klassieker is, geeft hij ook zicht op de vroege jaren van de psychoanalyse, aangezien deze vrouw tweemaal bij een psychoanalyticus in behandeling was. Een paar jaar geleden is zeer veel materiaal over Ellen West te voorschijn gekomen: dagboeken, brieven en aantekeningen van haarzelf en vele anderen, naast het medische dossier. De casus werd gepubliceerd door Binswanger in 1944, drieëntwintig jaar nadat zij zijn kliniek Bellevue in Kreuzlingen, Zwitserland verlaten had. Bellevue was een goed bekend staand sanatorium – Anna O. verbleef er nog in de jaren 1880 – waar zij vertoefd had van januari tot maart 1921. Vier of vijf dagen na haar ontslag maakte zij een einde aan haar leven.

Ellen West – uiteraard een pseudoniem – was een hoogbegaafde, zeer ontwikkelde, ambitieuze vrouw met een alles-of-nietskarakter uit een rijke, joodse familie. Haar duidelijkste symptoom was anorexia nervosa, gecombineerd met boulimia. Verder zijn tijdens haar leven vele diagnoses gesteld: melancholie, schizofrenie, endogene depressie, 'anankastische Symptomatik bei schizophrener Konstitution', dwangneurose en ten slotte stofwisselingsziekte. In deze bundel pleit M. Günter vanuit hedendaags zicht voor de diagnose 'borderline'. Een analytica, K. Libbrecht, beschrijft hoe zij steeds probeert los te komen van haar ouders en haar eigen verlangens te volgen. Libbrecht benadrukt de betekenis van verwaarloosde elementen: de dood van een broertje of zusje vóór haar, de relatie met moeder, het commentaar op haar uiterlijk als puber, en haar eigen miskraam kort na haar huwelijk.

Ellen West maakte een ware martelgang door de psychiatrie, in het gezelschap van haar slaafs volgende man, die echter een merkwaardige rol speelde bij haar suïcide. Van februari tot augustus 1920 was zij in analyse bij Victor von Gebattel. Hij was toen zenuwarts, maar destijds nog zonder psychoanalytische opleiding. De analyse liep vast toen von Gebattel in de ban raakte van een grootheidswaanzinnige 'Wanderprediger', naar wie hij ook zijn patiënte meenam. Von Gebattel ging later vanwege zijn persoonlijke moeilijkheden in analyse, onder anderen bij Hanns Sachs in Berlijn. Van oktober tot december 1920 was ze in analyse bij von Hattingberg, zenuwarts en analyticus in München. Er ontwikkelde zich een duidelijke overdracht (onder andere zichtbaar in sterk erotische dromen van haar over haar analyticus), maar blijkbaar lukte het Hattingberg niet Ellen West werkelijk aan te spreken, want zij schrijft: 'Ik zie waaraan mijn ziekte ligt, en kan haar niet overwinnen. Iemand met kanker wordt niet gezond wanneer hij weet dat hij kanker heeft. Aan zijn lijden wordt slechts hopeloosheid toegevoegd' (p. 43). Tijdens de afwezigheid van de analyticus gedurende de kerstvakantie wordt zij opgenomen in de kliniek. De patiënte begrijpt al snel dat Binswanger haar geval hopeloos vindt ('schizophrenia simplex!'), zeker nadat hij een Konsilium heeft belegd met professor Bleuler en professor Hoche. De psychiater kan geen hoop geven op een substantiële verbetering, waarop Ellen West en haar man – die daar ook tweeënhalve maand verbleven had - de kliniek verlaten. Vier dagen later doet ze wat Binswanger had voorspeld: zij neemt het dodelijke gif – in aanwezigheid van haar man. Een tragisch einde van een ongelukkige vrouw, geconfronteerd met machteloze en ten dele incompetenten artsen.

Dit boek biedt veel stof tot nadenken over de psychiatrie en de psychoanalyse in Freuds tijd. Bovendien vormt het een inleiding tot het vele materiaal dat in de komende tijd gepubliceerd gaat worden met betrekking tot Ellen West.

Prof. dr. H.P.J. Stroeken voert een psychoanalytische praktijk in Utrecht en is bijzonder hoogleraar godsdienstpsychologie en geestelijke gezondheidszorg aan de Universiteit Leiden.

Anti-psychotherapie?

Bespreking van: Richard House (2003). *Therapy beyond modernity. Deconstructing and transcending profession-centered therapy*. Londen/New York: Karnac Books. ISBN 1-85575-966-9, 330 pagina's, prijs: £ 19,99

Rudy Meurs

House heeft het gemunt op de hedendaagse professionele, psychotherapeutische praktijk. Zijn opzet is deze praktijk te ontmaskeren als een establishment. Psychotherapie zou immers verworpen zijn tot een vervreemdende ideologie, die wordt verspreid in de verschillende therapeutische scholen. Cliënten worden dikwijls niet geholpen, maar wel afhankelijk gemaakt, aldus de auteur. Dit gebeurt dankzij theoretische concepten als 'overdracht', 'weerstand', 'kader', enzovoort. Om zijn betoog kracht bij te zetten, bespreekt House drie geschreven getuigenissen van cliënten over hun negatieve therapeutische ervaringen. Deze 'profession-centered therapy' wordt door House vereenzelvd met het Oude Paradigma, dat wetenschappelijk, rationeel en positivistisch is. Daartegenover stelt hij het Nieuwe Paradigma, waarin een spiritueel wereldbeeld en een transpersoonlijk mensbeeld centraal staan. Dit Nieuwe Paradigma, waarvan House duidelijk aanhanger is, zou een nieuw 'post-professional' tijdperk inluiden in de wereld van psychotherapie en counseling. In Georg Groddeck ziet hij in dat verband een groot inspirator. De lezer die dan wil weten hoe dit nieuwe tijdperk eruit zal zien, wordt echter teleurgesteld. House blijft hier steken in vrij vage beschouwingen en aanwijzingen. Het Independent Practitioners Network, waartoe House behoort, zou zich trachten te manifesteren volgens de principes van dit Nieuwe Paradigma. *Therapy beyond modernity* is een boek dat de lezer zwaar op de proef stelt, zowel wat de inhoud als de stijl betreft. De auteur stelt belangrijke, ethische problemen van ons vak op karikaturale wijze aan de orde. Het alternatief dat hij aanbiedt kan mij niet overtuigen.

R. Meurs, klinisch psycholoog, werkzaam in het

dagcentrum Horizon te Zoersel, volgt de post-graduate opleiding psychoanalytische therapie te Kortenberg.

Associaties over en van Sabina Spielrein

Bespreking van: Coline Covington & Barbara Wharton (red.) (2003). *Sabina Spielrein. Forgotten Pioneer of Psychoanalysis*. Hove/New York: Brunner-Routledge. ISBN 1-58391-903-1, 311 pagina's, prijs: £ 30,00

Guy Verbruggen

Een van zijn eerste brieven aan Freud stelt Jung: 'Ik behandel nu een hysterica met uw methode, een moeilijk geval, een twintigjarige Russische studente die al zes jaar ziek is.' Jung schrijft niet dat hij patiënte dan al langer dan twee jaar behandelt, dat zij een privé-patiënte is, dat zij nu zelfstandig in Zürich woont en geneeskunde studeert en dat zij in vergelijking met andere Burghölzli-patiënten niet zo ziek is. Wanneer wij weten dat Sabina werd opgenomen in Burghölzli op 17 augustus 1904, maar zich precies acht maanden later reeds inschreef aan de universiteit (17 april 1905), om haar proefschrift – het allereerste over psychoanalyse geschreven door een vrouw – af te leveren in 1910, kunnen wij niet langer spreken van een zwaar zieke patiënte, maar eerder van een ernstige adolescentiecrisis. Sabina is 'moeilijk' voor Jung om andere redenen, die pas 'nachträglich' zijn opgedoken. Dat de twee een liefdesaffaire hadden is nu wel duidelijk, sommige brieven laten weinig aan de verbeelding over. Jung behandelde Sabina volgens zijn brieven met 'no books, no conversations, no visitors', maar – na de crisis – volgens Sabina als een 'speciale patiënte, die ook lezingen mocht bijwonen en aan experimenten mocht deelnemen'. Freuds waarschuwing is in dit verband veelzeggend: 'Kleine laboratoriumexplosies kunnen in ons vak niet vermeden worden.' In *Sabina Spielrein – Forgotten Pioneer of Psychoanalysis* zijn een aantal associaties over en van Sabina Spielrein gebundeld, maar het staat ook bol van de herhalingen. Lezen vereist hier

soms analytisch doorwerken: dingen worden door de verschillende auteurs telkens weer getoond vanuit een ander gezichtspunt. Wat mij in dit boek vooral amuseerde waren de historische details, bijvoorbeeld dat Forel, de vroegere directeur van Burghölzli, een fervent abstinentieprediker werd nadat hij zelf creatiever en gezonder werd door geen alcohol meer te drinken. Dat zijn opvolger Bleuler, Jungs directeur, een vroege lans brak voor de therapeutische gemeenschap: 'Doctors, care staff and patients should live in the hospital and form a residential community.'

Intrigerend is het feit dat Sabina in de psychoanalytische geschiedenis 'vergeten' werd, dat zij te controversieel werd en dus – ondanks meer dan dertig publicaties en het eerste proefschrift over psychoanalyse door een vrouw – werd verdrongen als creatieve pionier van de psychoanalyse en vooral van de kinderaanlyse. Concepten als 'anima' bij Jung en 'tegenoverdracht' bij Freud komen in haar geschiedenis en in haar geschriften reeds als 'preconcepten' aan bod. Vooral de doodsdrijf moeten we zeker blijven verbinden met Spielrein: haar eerste lezing ten huize Freud (1911) droeg als titel *Die Destruktion als Ursache des Werdens*.

Dit boek is volledig: zowel Jungs ziekenhuisnota's, de briefwisseling Jung-Spielrein, als Spielreins dagboek en haar papers komen aan bod. Liefhebbers van de geschiedenis van de psychoanalyse kan ik dit boek zeker aanbevelen.

G. Verbruggen is psychoanalytisch psychotherapeut binnen de Limburgse driehoek Hasselt, Tongeren en Sint Truiden.

Freud regained

Bespreking van: Andreas De Block (2003). *Vragen aan Freud. Psychoanalyse en de menselijke natuur*. Amsterdam: Boom. ISBN 90-5352-945-4, 144 pagina's, prijs: € 22,50

Marc Calmeyn

Vragen aan Freud is een nieuwe reeks, opgezet met het oogmerk de psychoanalyse te (re)actualiseren. Het accent ligt zowel op een kritische

als een welwillende benadering van dit gedachtegoed, zo meldt de achterflap. Met het eerste boek uit deze reeks wordt dit in elk geval bevestigd. Zelfs meer, de auteur – postdoctoraal onderzoeker aan de KU Nijmegen – stelt Freuds denken tegenover de filosofie en de hedendaagse (neuro)wetenschappen. Door daarbij de psychoanalyse in de eerste plaats als een antropologische theorie te beschouwen (p. 16) komt juist de actuele relevantie tot zijn volle recht. Immers, deze openheid naar 'de mens en zijn lotgevallen' (Vergote & Moyaert 1988) in tijden van objectivering kan alleen maar toegejuicht worden.

Met dit 'zware' uitgangsgeslacht weet de auteur echter origineel om te springen. Wanneer je, zoals hij, de psychoanalyse ziet als een geheel van vragen – 'Niet de antwoorden maar de vragen maken Freud zo boeiend' (p. 132) – dan opent zich een heel ander perspectief, waarin dogmatisme en reductionisme geen plaats hebben. In een heldere stijl stelt de auteur zes vragen.

De eerste drie vragen geven een beeld van de freudiaanse psychologie. Als *we onszelf bedriegen, wie bedriegt dan wie?* behandelt censuur en verdringing. Vooral belangwekkend is de hypothese van de auteur over het onpersoonlijke van de onbewuste censuur (tegen de 'homunculus' idee in). *Betekenen dromen iets?* gaat vanzelfsprekend over deze 'via regia' met een doortastend ter discussie stellen van de klassieke droomduiding. In *Waarom zijn grappen grappig?* wordt het onderscheid tussen scherts, grap en humor en hun rol in de psychische huishouding belicht.

De twee volgende vragen brengen de driften-theorie (opnieuw) in de belangstelling. *Waarom houden mannen van (vrouwen met) hoge hakken?* heeft het over de fetisjistische splitsing. De Block toont overtuigend aan dat het eerder om een synthese gaat! Tevens is de kern van dit hoofdstuk zijn constatering dat het castratie-complex minder bepalend is voor de 'gewone' seksualiteit dan gedacht wordt (p. 90). In *Wanneer is pijn fijn?* komen niet enkel de lotgevallen van het sadomasochistische driftenpaar aan bod, maar heeft de auteur heel wat in te brengen tegen het concept van de doodsdrijf. De laatste vraag gaat over de psychoanalyse als behandelingsmethode. *Wanneer werkt spreken*

bevrjidend? Voor De Block is dit vooral te zoeken in het vrij associëren zelf: 'Hij [de analyticus] moet geen stof tot nadenken, maar stof tot spreken geven' (p. 124).

De verdienste van dit werk ligt op twee vlakken. De Blocks talent om moeilijke thema's uit de psychoanalyse bevattelijk en kernachtig weer te geven, maakt dit werk zeer leesbaar voor een breed publiek. Maar vooral de wijze waarop de auteur vragen aan Freud stelt, doet denken aan het principe van de 'anamorfose' (Lacan 1986). Door bijvoorbeeld een schilderij vanuit een andere hoek te bekijken, duikt iets op wat wel aanwezig maar voordien niet zichtbaar was. En wanneer men op deze wijze, 'schuins beziend' (Žižek), een begrip, stelling of theorie nader bekijkt, levert dit eveneens verrassende effecten op.

Dit boek is dus een waardige start in deze nieuwe reeks.

Literatuur

Lacan, J. (1986). *Le séminaire de Jacques Lacan. Livre VII. L'éthique de la psychanalyse. 1959-1960*. Parijs: Seuil.

Vergote, A. & Moyaert, P. (red.) (1988). *Psychoanalyse. De mens en zijn lotgevallen* Kapellen: DNB/Uitgeverij Pelckmans.

Žižek, S. (1996). *Schuins beziend*. Jacques Lacan geïntroduceerd vanuit de populaire cultuur Amsterdam: Boom.

M. Calmeyn is psychiater-psychoanalyticus, werkzaam bij PC Dr. Guislain Gent en in privé-praktijk 'Lelieveld' te Loppem.

Meekijken met Pontalis

Bespreking van: J.-B. Pontalis (2003). *Windows*. Vertaald en ingeleid door A. Quinney. Lincoln/Londen: University of Nebraska Press. ISBN 0-8032-8771-2, 114 pagina's, prijs: \$20,00

Guy Verbruggen

In *Windows* zijn een aantal recente 'cursiefjes' gebundeld van de (mede)auteur van de befaamde *Vocabulaire de la Psychanalyse* (1967). Het gaat om korte (meestal één of twee pagina's), maar vooral scherpzinnige beschouwingen van een *éminence grise*, een *founding*

father – analyticus, schrijver en uitgever – van de Franse psychoanalyse. Hij wil ons vooral laten loskomen van concepten, die hij ons zelf leerde via zijn *Vocabulaire*: concepten moeten wij leren en begrijpen, maar nadien ook loslaten en durven zien als (te) begrenzend.

Pontalis schrijft hier over zijn eigen lexicon, zijn 'vensters' gaan over alledaagse associaties en overpeinzingen, affiniteiten, weerstanden, obsessies binnen zijn psychische wereld van analyse, teksten, beelden, mensen. Persoonlijke noten worden zeker niet achter het gordijn gehouden.

Zijn 'vensters' getuigen van veel gevoel voor taal en van een royale kennis en ervaring binnen de psychoanalyse. Pontalis houdt van 'la justesse du mot' en van etymologische beschouwingen. Hij staat bijvoorbeeld bij de achttiende-eeuwse definitie van depressie: 'Het zinken van een lichaam wanneer het wordt verpletterd of samengedrukt door een ander lichaam', en leert ons dat nostalgie in de zeventiende eeuw een ziekte van militairen was.

Pontalis zelf hielp bij de vertaling van Anne Quinney, zodat een correcte vertaling – een hele klus bij zo'n man van het woord 'par excellence' – verzekerd blijft.

Dit boekje leest vlot, het zal ieder die met psychoanalyse bezig is weten te boeien. Ik vond het verhelderend en verfrissend te lezen dat een zeer academisch 'vocabulaire' op het einde van een loopbaan een eigen 'lexicon' kan worden, waarin ruimte is voor speelsheid en spontane invallen, waarin veel aandacht wordt besteed aan persoonlijke 'eigen-aardigheden' en aan datgene wat woorden vaak verbergen.

G. Verbruggen is psychoanalytisch psychotherapeut binnen de Limburgse driehoek Hasselt, Tongeren en Sint Truiden.

Dood en leven van de hechtingstheorie

Bespreking van: Tomas Geyskens en Philippe Van Haute (2003). *Van doodsdrijf tot hechtings-theorie. Het primaat van het kind bij Freud, Klein & Hermann*. Amsterdam: Boom, 184 pagina's, ISBN 90-5352-944-6, prijs: € 22,50

Marc Calmeyn

Dood en leven van de hechtingstheorie is het tweede uit de reeks *Vragen aan Freud*.¹ Het doel van deze reeks is het actualiseren van het psychoanalytische denken vanuit een kritische en open instelling. Centraal staat de beschouwing van Freuds werk als een klinische antropologie. In feite hebben de auteurs, Van Haute en Geyskens, ditzelfde reeds gedaan in hun eerste gezamenlijke studie.² Centraal hierin stelden zij de psychoanalytische ontdekking van de discontinuïteit tussen kind zijn en volwassene zijn – tegen de idee van het kind als een volwassene in wording – en van de continuïteit tussen normaliteit en pathologie – tegen de opvatting van psychopathologie als een ontwikkelingsstoornis.

Deze uitgangspunten maken het nu mogelijk om het concept van de doodsdrijf – thema van hun tweede project – vanuit een intrinsieke psychoanalytische logica te herzien. Hiervoor doen zij een beroep op drie auteurs: Freud (vanzelfsprekend), Melanie Klein en de relatief (onterecht) onbekende Hongaarse psychoanalyticus Imre Hermann (1889-1984). Centraal staat de vraag hoe deze drie auteurs het primaat van het kind naar voren brengen. Dit laatste verwijst naar de traumatische oorsprong van de subjectiviteit (p. 15): primitieve catastrofes maakt elk kind mee, ze verschillen enkel in intensiteit, en blijven bepalend voor het verdere leven.

Zowel Freud als Melanie Klein verwijst naar de 'Hilflosigkeit' van de zuigeling tegenover dit vitale vroegkinderlijke trauma. Geyskens en Van Haute merken zeer juist op dat het in wezen om een hulpeloosheid tegenover de eigen driften gaat. Als gevolg daarvan, vermelden ze, hecht de baby zich aan de moeder. Freud voerde de doodsdrijf in omdat hij vanuit het lustprincipe een aantal zaken niet kon ver-

klaren (zoals de oorlogsneurosen, de herhalingsdwang). Dit concept gaf hij een biologische en metafysische basis mee. Geyskens en Van Haute stellen dan ook dat een intrinsiek psychoanalytische onderbouw van dit concept ontbreekt. Ze pleiten voor een demystificering van het concept van de doodsdrijf (p. 154). Ook Melanie Klein integreert de doodsdrijf in haar werk. De paranoïd-schizoïde en depressieve positie zijn de actieve mogelijkheden van de baby om een plaats te geven aan de vitale trauma's waaraan hij overgeleverd is. Geyskens en Van Haute bieden een grondige verkenning en verduidelijking van deze beide posities en komen tot twee kernvragen (p. 122). Ten eerste, wat is oorspronkelijker: de relatie tot de ander of het idee dat deze afhankelijk is van een trauma, waar de relatie dus een gevolg van is? Ten tweede, is het zo vanzelfsprekend dat de vitale relatie tot de ander en het zelfbehoud enkel te begrijpen zijn in termen van honger en dorst – zoals Freud en Klein doen?

Het wordt duidelijk. Om recht te doen aan het fenomeen van de hechting met behoud van de psychoanalytische inspiratie is een ander perspectief aangewezen.

Dit wordt aangereikt door de inzichten van Imre Hermann. Zijn originaliteit belichten de auteurs door zijn werk tegenover dat van Bowlby te plaatsen. Deze laatste had Freud bekriftiseerd door te stellen dat hechting een primaire drift is, niet afleidbaar uit honger en dorst. Voor deze idee is hij schatplichtig aan Hermann.³ Diens artikel *Sich Anklammern – Auf Suche gehen* (1936) ligt aan de basis ervan. Niet de Hilflosigkeit is het kernbegrip maar de 'Haltlosigkeit' ('haltlos' is zonder steunpunt of basis zijn). 'De oercatastrofe is', volgens Hermann 'geen kwestie van honger, maar een traumatische scheiding van de moeder aan wie we ons vastklampen en die ons vasthoudt' (p. 162).

Deze basale drift ligt aan de oorsprong van zowel normaliteit als psychopathologie. Zo sluit Hermann zich aan bij het project van de psychoanalyse als een klinische antropologie. Bowlby distantieert zich van deze psychoanalytische grondidee door een wezenlijk onderscheid tussen normaliteit en pathologie te poneren. Hij beschrijft een normale ontwikkeling van de hechting die van buitenaf (door

inadequate opvoeders) verstoord kan worden. Het klinische belang van Hermanns inzichten is groot. De doodsdrijf als metafysisch concept werkt versluiserend. Want in feite is het niet kunnen afzien van de fantasmatische eenheid met het oerobject de grond van heel wat pathologie. Hiervoor wil ik ook verwijzen naar het werk van Leopold Szondi. In zijn driftstelsel heeft Szondi Hermanns hechtingstheorie tot de kern gemaakt van de basale driftdimensie. De hiermee verbonden pathologie is onder andere de stemmings- en verslavingsproblematiek. Geyskens en Van Haute hebben een krachttoer geleverd. Met respect voor de psychoanalytische inspiratie hebben ze de doodsdrijf begraven en het concept van de hechting nieuw leven gegeven. Hun trouwvare – de inzichten van Hermann – maakt dit mogelijk. Een standaardwerk in wording.

Noten

1. Voor de bespreking van dit boek, zie p. 180
2. Philippe Van Haute & Tomas Geyskens (2002). *Spraakverwarring. Het primaat van de seksualiteit bij Freud, Ferenczi en Laplanche*. Nijmegen: SUN.
3. Geyskens en Van Haute merken terecht op dat Leopold Szondi zonder meer Hermanns originaliteit erkend heeft (p. 154). Zie ook: L. Szondi (1977). *Triebpathologie. Erster Band, Teil B: Elemente der exakten Triebpsychiatrie*. Bern/Stuttgart/Wenen: Verlag Hans Huber (p. 417).

M. Calmeyn, psychiater-psychoanalyticus, is werkzaam in PC Dr. Guislain in Gent en in privé-praktijk 'Lielieveld' in Loppem.

Perversie. What's in a name?

Bespreking van: Fiona Ross (2003). *Understanding Perversion in Clinical Practice. Structure and Strategy in the Psyche*. Londen/New York: Karnac. xiii+91 pagina's, ISBN 1-85575-933-0, prijs: £ 9,99

Jef Dehing

Fiona Ross is analytica bij de Londense Society of Analytic Psychology, die sedert 1946 stevige

banden onderhoudt met haar freudiaanse collega's. In haar literatuurlijst prijken dan ook heel wat psychoanalytische referenties. *Understanding Perversion in Clinical Practice* verschijnt in een reeks monografieën die elk één klinisch probleem willen bestuderen. Het heeft me jammer genoeg niet overtuigd. Het begrip 'perversie' wordt onvoldoende gepreciseerd: seksuele perversies ('parafilieën' in de nieuwe nomenclatuur), perversiteit (als kenmerk van een maligne narcistische persoonlijkheidsstoornis) en rondtuit criminele handelingen (door serial killers, oplichters) worden op één hoop gegooid, zonder duidelijke differentiëring tussen deze toch wel heel verschillende fenomenen.

Bovendien gaat Ross er nogal aprioristisch van uit dat vroegkinderlijke, veelal seksuele, traumata altijd een etiologische rol spelen bij het tot stand komen van een perversie; vele van de kenmerken die ze beschrijft doen dan ook meer denken aan borderlinepersoonlijkheidsstoornissen. Als een van de mechanismen die de perversie kenmerken beschrijft ze 'attacks on linking' (zonder Bion te vermelden), maar dit mechanisme vinden we terug in heel wat andere ziektebeelden.

De klinische vignettes zijn kort en missen levendigheid; ze vertellen ons weinig of niets over de overdracht-tegenoverdrachtdynamiek: hoe raakt de 'perverse' patiënt zijn analyticus, en hoe kan deze in een pervers scenario verstrikt geraken?

Ross wijdt een hoofdstuk aan de 'trickster', een 'archetypische' figuur die door Jung beschreven werd. De mythologie mag dan wemelen van de bedriegers, in de kliniek vind ik dit concept weinig bruikbaar, en zelfs gevaarlijk: de (perverse) schelm wordt vaak sympathiek voorgesteld, waardoor de destructiviteit van de perverse structuur ontkend wordt. Ik vraag me af of Jung zelf zich bewust was van deze verraderlijke aspecten; zo schrijft hij: 'Superstitie en perversiteit zijn in de grond hetzelfde. Het zijn overgangsvormen van embryonale aard, waaruit nieuwere, rijpere vormen zullen ontstaan' (1928, § 187). Een al te optimistische visie, waarvan de trickster maar al te graag misbruik zal maken.

Literatuur

Jung, C.G. (1928). *Das Seelenproblem des modernen Menschen. Gesammelte Werke 10* (§ 148-196). Düsseldorf: Walter Verlag.

J. Dehing is psychiater en psychoanalyticus, opleider bij de Belgische School voor Jungiaanse Psychoanalyse en bij de postgraduaatspecialisatie in de psychoanalytische psychotherapie (KU Leuven, Kortenberg), lid van de VVPT.

Een leerboek der psychoanalytische politologie

Bespreking van: Hans-Jürgen Wirth (2002). *Narzissmus und Macht. Zur Psychoanalyse seelischer Störungen in der Politik*. Gießen: Psychosozial-Verlag (Serie Psyche und Gesellschaft). ISBN 3-89806-044-6, 439 pagina's, prijs: € 24,90

Walter Schönau

Narzissmus und Macht is een nieuwe bijdrage aan de studie van de onbewuste aspecten van de politiek waarover recentelijk onder anderen Glass (1985), Volkan (1999), Žižek (2002) en Richter (2003) gepubliceerd hebben. De toenemende personalisering van de politiek maakt dit type onderzoek alleen maar relevanter. De psychoanalytische diagnose van de psychische situatie van een leider, een regering of een heel volk zou ertoe kunnen bijdragen, aldus Wirth (p. 348), het subjectieve aspect van de politieke werkelijkheid adequater waar te nemen. Zijn hoofdthese luidt: narcistisch gestoorde personen worden door de macht aangetrokken en omgekeerd wordt de stoornis door de machtspositie versterkt. Te denken valt aan de narcistische gratificatie van het 'bad in de menigte', aan de narcistische krenking door de raak gegooide tomaat of de taart in het gezicht, aan de narcistische woede over het verlies van de macht.

Het lijvige, met talrijke afbeeldingen geïllustreerde boek opent met een overzicht van wat de psychoanalyse sinds Freud (Erikson, Grunberger, Kohut, Kernberg e.a.), maar ook de sociale psychologie en de mentaliteitsgeschiedenis over het thema 'macht' te berde hebben

gebracht. Dan volgen enkele hoofdstukken met casuïstiek. Allereerst de loopbaan van Uwe Barschel, voormalig minister-president van Schleswig-Holstein. Deze pleegde in 1987 zelfmoord, nadat hij zich in allerlei intriges had verstrikt om zijn socialistische tegenstander Björn Engholm zwart te maken. Eenmaal ontmaskerd zag Barschel geen andere uitweg meer dan de dood. Die probeerde hij echter nog als moord te esceneren in een vergeefse poging om zijn tegenstander alsnog in diskrediet te brengen – een niet ontypisch voorbeeld van de corrumpering waar heel wat leidersfiguren in terechtkomen.

Dan volgt een psychobiografische studie van Helmut Kohl, de politicus die door het aannemen van illegale financiering voor zijn partij en het verzwijgen van de namen der donoren zelf een smadelijk einde maakte aan zijn lange loopbaan als staatsman. De mogelijke beweegredenen voor de zelfdoding van zijn echtgenote en de dramatische breuk met zijn beoogde opvolger Schäuble worden in de beschouwingen betrokken. Kohl veroverde en stabiliseerde zijn machtspositie door een netwerk van afhankelijken op te bouwen die voor hem vooral de functie van 'complementair zelfobject' (Kohut) hadden. Zijn afhankelijkheid van erkenning en bewondering door anderen werd hem uiteindelijk fataal, aldus Wirth. Vervolgens wordt de carrière van Joschka Fischer beschreven, de straatvechter ten tijde van het studentenprotest die het tot minister van buitenlandse zaken wist te brengen, tegen de achtergrond van de sociaal-politieke idealen van de generatie van '68, waartoe ook de auteur behoort. Dat enkele kopstukken daarvan in het terrorisme belandden verklaart Wirth als een vorm van onbewuste delegatie (p. 279): de ouders, die zich niet hadden verzet tegen Hitler en hun schuldgevoelens daarover verdrongen hadden, droegen als het ware hun kinderen op dit verzuim goed te maken. In ieder geval voelden de leden van de RAF zich verplicht zich met geweld te verzetten tegen de – in hun ogen – 'fascistoïde' Bondsrepubliek. Fischer kwam in opspraak toen de feiten (en foto's) van zijn vechtlustige studentenverleden bekend werden, maar wist de kiezers te overtuigen van zijn innerlijke veranderingsproces.

Een wel heel (zelf)destructieve levensloop is die van de nu als oorlogsmisdadiger terechtstaande Slobodan Milosevic, een door de zelfmoord van beide ouders zwaar getraumatiseerd man wiens eigen (borderline?)stoornis precies aansloot bij de 'etnische stoornis' (Devereux) van het altijd onderdrukte Servische volk. Wirth schetst een beeld van het paranoïde karakter van deze leider, die in zijn moederland nog steeds als held wordt vereerd, hoewel hij zijn vrienden genadeloos liet liquideren als hem dat zo uitkwam.

Kernbegrippen in het betoog zijn het 'maligne narcisme' (Kernberg 2002) waarvan het destructieve potentieel zich in een schandaal of een oorlog openbaart, en de 'narcistische collusie', de intieme relatie van een leidersfiguur met een 'complementaire narcist' die hem als steun en toeverlaat dient, waarbij diens ondergeschiktheid gecompenseerd wordt door participatie in de roem van de leider. Zo had Barschel in Reiner Pfeiffer een handlanger voor het vuile werk; Kohl steunde op zijn – zichzelf geheel wegcijferende – vrouw Hannelore en op de onvoorwaardelijke loyaliteit van Schäuble; Milosevic vormde met zijn vrouw Mirjana, even ernstig getraumatiseerd als hijzelf, een soort sekte à deux.

Mag een psychoanalyticus wel uitspraken doen over nog levende personen die niet tot zijn patiëntenkring behoren? Wanneer het gaat om figuren in het openbare leven en er een algemeen belang mee gemoeid is, omdat zij immers als politici invloed uitoefenen, lijkt me dit alleszins gerechtvaardigd. Hun biografische bijzonderheden kunnen voor de kiezer uiterst relevant zijn (vgl. Van Strien 2002). De machtigen, niet zelden een rolmodel, hebben bovendien zelf voor de openbaarheid gekozen. Daardoor is hun recht op privacy beperkter dan bij anderen. We zijn voor een reconstructie van hun innerlijk aangewezen op – veelal journalistieke – documenten, wat het voordeel heeft dat de kritische lezer over hetzelfde algemeen toegankelijke bronnenmateriaal beschikt. Wirth toont zich trouwens scherp bewust van de grenzen van de door hem gebezigde methodiek. Deze bestaat uit het interpreteren van teksten en het reconstrueren van 'scènes'. Hoe kan men bij deze materie anders te werk gaan?

Er is bij hem geen sprake van een naïeve transpositie van psychoanalytische concepten op sociale verschijnselen. Hij vervalt ook niet in de fout een monocausaal verklaringsmodel te willen geven voor sociaal-politieke fenomenen door deze slechts als uitvloeisel van de psyche van een bepaalde machthebber te beschouwen. Hij heeft integendeel oog voor de dialectiek tussen collectieve conflicten en constellaties enerzijds en de psychische constitutie van een leider anderzijds. Wirth beseft ook dat psychologische diagnoses niet als wapen in het politieke debat gebruikt mogen worden. Het gaat hem niet om het pathologiseren van 'de' politicus, maar om verheldering van menselijk gedrag in het publieke domein.

Een studie als deze vestigt onze aandacht op een steeds weer waar te nemen gedragspatroon, de ontsporing van een machthebber, wiens loopbaan eindigt in corruptie of destructie. 'Macht corrupteert, absolute macht corrupteert absoluut' (Lord Acton). De ideologische context doet er dan kennelijk weinig toe. De ontsporende machthebber in politiek of bedrijfsleven meent, ten prooi aan zijn almachtsfantasieën, zich op den duur boven de wet te kunnen plaatsen. Hij raakt verslaafd aan het afrodisiacum van de macht. De latente destructiviteit van het kwaadaardige narcisme wordt manifest als bedrijf, partij of land in de ondergang worden meegesleurd. Soms is het heel moeilijk zich aan de invloed van een dictator of aan de charme van een psychopaat te onttrekken, zoals ook verschillende onderhandelaars ervaren hebben die met Milosevic te maken kregen. Wanneer politiek succes gebaseerd is op charisma, kan de opgeroepen tegenoverdracht de gestalte aannemen van kritiekloze fascinatie.

Het boek behandelt voorts de vraag hoe psychoanalytische inzichten in de onbewuste drijfveren van de *Wille zur Macht* geoperationaliseerd zouden kunnen worden teneinde nieuwe ontsporingen te voorkomen. Helaas zijn deze mogelijkheden bescheiden. Zo kleven er aan een selectieprocedure voor aspirant-politici te veel praktische en ethische bezwaren, al heeft de gedachte op het eerste gezicht iets aantrekkelijks. Bij heel wat functies met minder verantwoordelijkheden worden de kandidaten

gelukkig wel grondig getoetst. De diagnose van de psychodynamiek van het machtsstreven kan in afzonderlijke gevallen in de regel helaas pas achteraf gemaakt worden. Prognose is niet de sterke kant van de psychoanalyse. Wel kan ze de eigenschappen van de 'good enough' politicus opsommen, zoals een goed ontwikkeld gevoel voor maat en verhoudingen, het vermogen om kritiek, onmacht en afhankelijkheid te verdragen, maar vooral het ontbreken van de neiging anderen als zelfobject te gebruiken voor de bevrediging van eigen neurotische behoeften.

Het slothoofdstuk gaat in op de psychologie van het terrorisme waarmee de wereld zich na 11 september 2001 geconfronteerd ziet, een thema dat in een volgend boek van de auteur (Wirth und Büttner 2003) apart aan de orde is gekomen. Het portret van de terrorist Mohamed Atta dat de auteur hier schetst, met zijn paranoïde reinheidsideaal, zijn basale angst voor gevoelens en zijn haat jegens vrouwen, geeft een beeld van de innerlijke wereld van de fanaticus. De (in 2002 geschreven!) waarschuwing voor ongerefecteerde tegenoverdrachtsreacties, voor de verleiding om met de mechanismen van splitsing, projectie en verdringing het terrorisme met zijn eigen middelen te gaan bestrijden, blijkt – gelet op de huidige situatie – profetisch geweest te zijn. Het politieke manicheïsme dat onze wereld is gaan beheersen bevestigt de juistheid van Wirths analyse.

Literatuur

Glass, J. M. (1985). *Delusion: Internal Dimensions of Political Life*. Chicago: University of Chicago Press.

Kernberg, O.F. (2002). *Affekt, Objekt und Übertragung. Aktuelle Entwicklungen der psychoanalytischen Theorie und Technik*. Giessen: Psychosozial-Verlag.

Richter, H.-E. (2003). *Psychoanalyse und Politik. Zur Geschichte der politischen Psychoanalyse*. Gießen: Psychosozial-Verlag.

Strien, P.J. van (2002). Uitspraken over publieke personen. *De Psycholoog*, oktober 2002, 511-517.

Strotzka, H. (1985). *Macht. Ein psychoanalytischer Essay*. Wien: Szolnay.

Volkan, V.D. (1997). *Blood Lines: From Ethnic Pride to Ethnic Terrorism*. New York: Farrar, Straus and Giroux.

Volkan, V.D. (1999). *Das Versagen der Diplomatie. Zur Psychoanalyse nationaler, ethnischer und religiöser Konflikte*. Gießen: Psychosozial-Verlag.

Wirth, H.-J. & C. Büttner (red.) (2003). *Der 11. September. Psychoanalytische Studien zu Ursachen und Folgen des Terrors*. Gießen: Psychosozial-Verlag.

Žižek, S. (2002). *Welcome to the Desert of the Real: Five Essays on September 11 and Related Dates*. Londen: Verso.

W. Schönau is emeritus hoogleraar Duitse letterkunde en was verbonden aan de Rijksuniversiteit Groningen.